

мөчир авчирч суулгасан нь ургасангүй. Харин би бүх модоо үрээр тарьсан. Маш сайн ургаж байгаа шүү. Би нүүрс түлэх дургүй учраас зундаа аргал түүж, өвлийнхөө түлшийг базаадаг.

Тэднийх элсэн чихэр, жимсний чанамал, молоко, гурил, будаа зэрэг цөөхөн төрлийн хүнсний бүтээгдэхүүн л дэлгүүрээс худалдаж авдаг бөгөөд бусад бүх хүнсээ өөрөө бэлтгэдэг гэнэ. Хүүхдүүдээ ч амьдралын ийм хэвшилд сургахыг хүсэж, газрыг нь бэлдэж өгөөд буй аж.

-Таны энгэрт Төрийн дээд одон, медаль бараг бүгд байна. Энгэртээ зүүгээгүй шагналууд бас бий юү?

-Хөдөлмөрийн хүндэт медалиг 1968 онд, Алтангадас одонг 1976 онд, Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонг 1981 онд хүртсэн. 2008 онд Гавьяат барилгачин болсон. Гадаад, дотоодын найман салбарын тэргүүний ажилтан гэсэн цол бий. Удахгүй ес дэх нь ирэх бололтой. Хөдөлмөрийн баатар

болсны дараа уулсын спортынхон ирж баяр хүргээд, салбарын тэргүүний ажилтан болгоно гээд анкет аваад явсан (инээв). Шагналд дуртай өвгөн байна уу. Би шагнал авъя гэж хөөцөлдөж явсан удаагүй. Харин хүн таныг шагнаа гэвэл авчихаад л сууж байна даа.

Монгол, Хятадын дипломат арга хэмжээнд 40 гаруй жил орчуулга хийсэн, алдарт дуун хөрвүүлэгч Д.Алмаас номондоо “Б.Рагчаа л шийдвэл тэр Монголын талын эцсийн шийд болдог байсан” хэмээн дурдсан, Монгол Улсын дархан хилийг тогтооход ухамсарт амьдралаа зориулсан Хөдөлмөрийн баатар Б.Цэдэн-Иш агсан дуртгалдаа аавынх нь талаар “Хойд хил тогтооход ЗХУ-ын талаас газар авсан гэж буруудаж, арга хэмжээ авхуулсан удаатай” хэмээн дурссан талаар Б.Рагчаа гуайн хүү хуучилсан. Харин шинэхэн Хөдөлмөрийн баатар өөрийнхөө талаарх иймэрхүү зүйлсийг ярих дургүй даруухан нэгэн аж.

МАНЖИЙН ДАРЛАЛЫН ЭСРЭГ ТЭМЦЭГЧ,ЗҮҮНГАРЫН ХААН,ХОЙДЫН НОЁН ГАЛСАНДАНЗАНГИЙН АМАРСАНААГ ГУРВАНТАА ОРШУУЛСАН ТҮҮХИЙГ ТОДОТГОХУЙД

*Цагааны Ганболд
Доктор, профессор*

Өнөөгийн Буриад Улсын нутаг дэвсгэрт Монголчуудын түүхтэй холбоотой газар нутаг, дурсгалт газрууд олон байх бөгөөд заримаас нь товчхон дурьдвал: Хиагт хотноо орших МАХН-ын анх дугаар их хурал хуралдсан байшинг, тухайн үеийн бүхий л тавилга хэрэгсэлтэй нь хадгалсан музей, жанжин Д.Сүхбаатарын 1921-1922 онд нуугдаж байсан байшин, мөн дурсгалын хөшөө, Манж чин улсын үед босгож байсан хилийн

түүхэн овоо, Кабанск районд Байгаль нуурын эрэг дэх Посолье тосгонд орших Монголчуудтай холбогдох элчүүдийн дурсгалд зориулсан хөшөө, Галуут нуурийн эрэгт орших 1741 онд монгол лам Хатигин Лувсан Жамбаа Лхалдаевын байгуулсан Тамчийн дацан, Буриадын үндэсний түүхийн музейд байх Занабазар гэгээний бүтээсэн Цагаан дарь эх бурхан, Монгол Улсын баатар Гэлэгбаатар, Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар, генарал Б.Цэдэн-

Иш, зохиолч Ринчин Бямбаа, Сэнгийн Эрдэнэ нарын төрсөн газар гээд л хөвөрч өгнө.

Миний гол дэвшүүлэн тавьж буй асуудал бол Г.Амарсанаа баатрын оршуулсан газрыг нарийвчлан тогтоох, тэнд дурсгалын хөшөө босгох асуудал болой.

Г.Амарсанаагийн талаар Оросын эрдэмтэн В.Владимирцев, В.С.Кузнецов, И.Я.Златкин, П.А.Словцев, Н.Я.Бичурин, Ш.Б.Чимитдоржиев болон Монголын эрдэмтэн Н.Ишжамц, Л.Энхбаяр нар судлан олон бүтээл туурвисан байдаг.

2018 онд “Жангар туулийн жимээр” гэдэг нэвтрүүлэг гарч, манай судлаачид судалгааныхаа ажлын явц, явсан газар орныхоо талаар танилцуулахын зэрэгцээ Семиплатинскаар орохдоо Амарсанаа баатарын шарилыг хайна гэх утгатай зүйлийг ярьсанд нь гайхаж, өөрт байгаа мэдээллээ хуваалцахыг, сохор эрэлд хатаахгүй байхыг хүссэнд оршино.

1757 оны 07 дугаар сарын 28 –нд Г.Амарсанаа Оросын хил даван орогнол гуйж өнөөгийн Казакстан Улсын нутаг дэвсгэрт орших Семипалатинск хот оржээ. Энд байхдаа цэцэг өвчний шинж тэмдэг илэрсэн тул эмнэлгийн тусламж үзүүлэн Тобольск хот руу явуулсан бөгөөд Тобольск хотод 1757 оны 08 дугаар 20-ны өдөр ирээд 1757 оны 09 дүгээр сарын 21 –нд нас баржээ.

Нас барснаас нь хойш Г.Амарсанаагийн шарил Хаант Орос Улс, Манж Чин Улс хоорондын харилцаанд ээдрээтэй байдлыг бий болгож эхэлсэн байдаг.

Сибирийн нэрт түүхч П.А.Словцев “Манжийн засгийн газрыг тайвшруулахын тулд Сибирийн губернатораас хятадын комиссаруудад

Амарсанаагийн шарилыг хэд хэдэн удаа үзүүлжээ.”¹ гэжээ.

Х.Трусевиц 1882 онд бичсэн “Орос-Хятадын дипломат ба худалдааны харилцаа /19 дүгээр зуун хүртэл/ “ бүтээлдээ “ 1758 онд Селенгийскд хятадууд Амарсанаагийн шарил мөн гэдгийг хүлээн зөвшөөрсөнч , эхнэр , хүүхэд , хамт зугтаасан албатууд болон шарилыг буцаан өгөхийг шаардсан бөгөөд Оросын тал, Амарсанаагийн шарилыг доромжилно, хилийн дагуу доромж тайлбартайгаар шонд өлгөж, энэ талаар Оросын хааны бүх нутаг дэвсгэрээр тараах болуузай гэдгээс үүдэн өгөөгүй”² гэжээ.

Мөн И.Я.Златкин “ Манж Чин улсын цэргийнхэн Амарсанаагийн шарилыг зогсолтгүй хайж байсан бөгөөд Иртыш мөрөнд живж үхсэн³ гэсэн мэдээллийг аваад , урсгал дагуу салаар хөвөн голын ёроолыг шүүрдэж хайсан байдаг.

Амарсанааг Оросын тал саатуулсан , хамгаалалтанд байгаа, цэцэг өвчний улмаас нас барсан гэх Оросын талын албан ёсны мэдээг аваад, Манжийн тал шарилыг шилжүүлж өгөх шаардлага тавьжээ.

Хаант Оросын Засгийн газар 1757 оны 11 дүгээр сарын 01-ны өдөр Сибирын губернаторт Амарсанаагийн шарилыг Хиагт руу , хил руу илгээж , Чин Улсын төлөөлөгчдыг урин , шарилыг таниулахыг , нас барсаныг нь баталгаажуулах даалгавар өгсөн байна.

1758 оны 02 дугаар сарын 18 –нд Чин Улсын тал Хаант Оросын талд захидал илгээж , шарилыг өгөх

¹ Словцев .П.А.Историческое обозрение Сибири. СПб.,1882.Кн.2.

² Трусевиц .Х.Посольские и торговые сношение России с Китаем..С.52-56

³ Златкин .И.Я.Русские архивные материалы об Амарсанае...-С.309-313.

өөрсдийн шаардлагыг дахин нотолсон байдаг.

1758 оны 03 дугаар сарын 13-нд Хиагтад Манжийн төлөөлөгчид ирж шарилыг таниулах ажиллагаанд оролцож баталсан хэдий ч үүнд сэтгэл ханалгүй, 1758 оны 03 дугаар сарын 28-ны өдөр дахин захидал илгээж, “Манай бүх иргэд, энэ хорт могойн хүүрийг харж, үхсэн гэдэгт итгэхийг хүсэж байна” гэж бичсэн байдаг. Оросын талын шарилыг өгөхийг татгалзсан хариу хоёр талын харилцааг дахин хурцатгав.

1757-1759 оны хооронд Петербург-Бээжин хоёрын хооронд харилцсан, солилцсон бүх захидал зөвхөн “Амарсанаагийн шарилыг болон Орост зугтан гарсан ойрадын босогчдыг буцаан өгөх, буцаан өгөхгүйд зориулагдсан байна”. Ийм байдлаар, Оросын сенат, Манжийн засгийн газрын бүдүүлэг шаардлагыг няцаан 1757 оны 11 дүгээр сарын 01-нд Сибирийн Губернатор Саймоновт Амарсанаагийн шарилыг хил рүү таниулахаар явуулахыг зөвшөөрсөн байна.

1757 оны 12 дугаар 17-ны өдөр Амарсанаагийн шарилыг түрүүч Глазов дагалдан Селенгийскт комендат В.В.Якобид хүргэж иржээ.

Шарилыг энд оршуулсан хэдий ч хоёронтоо хөндөн Манжийн үл итгэгч, хартай ноёдуудад таниулах ажиллагааг хийжээ. Бодит баримтаар бол, эхний удаад Монголын түшмэдүүдэд, хоёр дахийг Манжийн ноёдуудад үзүүлэхээр хөнджээ. Манж нар түүнийг сайн мэдэх засаг Лимпилдорж ноёныг явуулахад тэрбээр замдаа нас барсан тул чин ван Чиваг-Яримпилийг манж сайд Сэдийн хамт очиж үзүүлсэнд “Амарсанаагийн

ясыг байцаан үзвээс арьс мах бүхэл, огт хувилсан газаргүй. Тийм бөгөөд бие нүүр хэвээр адил танигдмуй⁶” гэж айлтгажээ.

Доктор Л.Энхбаатар энэ ажиллагааг Монгол Улсын анагаах ухаан, шүүх эмнэлгийн түүхэн дэх анхны шарил таниулах ажиллагаа /эксгумааци/ байсан гэсэнтэй санал нийлэхийн зэрэгцээ Монгол Улсын магадлан шинжлэхүй /криминалистика/ болон хилийн төлөөлөгчийн ажиллагаан дах анхны тохиолдол гэж нэмж хэлэх байна.

Архивын эх сурвалжид тулгуурлан бичсэн И.Я.Златкин, Н.Ишжамц, Б.Чимитдоржиев нарын болон бусад судалгааны материалууд, орон нутгийн иргэдийн ам дамжин хадгалагдсан мэдээлэл зэрэгт дүгнэлт хийхэд, Г.Амарсанаагийн шарил Селенгийскийн шивээ буюу өнөөгийн Селенгийск районы Новоселенгийск тосгоны хуучин оршуулгын газар оршуулсан болох нь тодорхой бөгөөд харин яг энд гэдгийг тодорхойлох нь хүндрэлтэй бөгөөд боломжгүй юм.

Монгол - Оросын найрамдал, нөхөрлөлийн тод гэрч болсон, тухайн ээдрээтэй нөхцөлд энэ их хүний шарилыг гутаан доромжлох боломж олгоогүйд одоо ч бид талархах учиртай.

Г.Амарсанаагийн шарил энд байдаг болон хамтран дурсгалын

самбар, хөшөө босгох асуудлыг Буриад Улсын Селенгийск районы тэргүүн Гармаев Станислав Дашиевич анх санал болгосныг онцлон тэмдэглэх нь шударга ёсонд нийцнэ. 2018 оны 05 дугаар сард Уулын Алтайгаас олдон тэнд хадгалагдан шүтэгдэж байсан Г.Амарсанаа хааны тугны сүлдийг Хуучин Селенгийскт орших Г.Амарсанаа хааны нутаглуулсан газарт тахих, сүнсийг нь амарлиулах төр, шашны хүндтэй ёслолыг Буриад Улсын Селенгийск районы тэргүүн С.Д.Гармаев, түүний тамгын газар, Гусиноозёрск хотын дарга, тус районы казак цэргийн атам, цэргүүд болон Уулын Алтайн Улсын Бурхан шашны “Ак Бурхан” төв, “Ак Бурхан” төвийн тэргүүн Өвөр Байгалийн хязгаарын Агийн дацангийн зурхайч лам Арам Кыпчаков болон Халимаг, Тува, Уулын Алтай, Буриад Улсын буддын шашны лам нар, БУ-ын Улаан-Үүд хотод суугаа Монгол Улсын Ерөнхий Консулын газрын Ерөнхий консул Д.Чадраабал, дэд консул Ц.Ганболд, Галдан бошигт төвийн тэргүүн Н.Батболд, “Өөлдийн хийморь” ТББ-ын тэргүүн Б.Бат - Амгалан болон Ойрад түмний төлөөлөл болсон 10 гаруй иргэд Монгол Улсаас оролцон хамтран зохион байгуулсан юм.

Энэ арга хэмжээ нь Г.Амарсанаа хаанд анх удаа хүнлэг ёсны хүндэтгэл үзүүлэх, олон дахин хөндөгдсөн сүнс,

сүлдийг нь амарлиулах, алдар гавьяаг нь мөнхжүүлэх гэсэн анхны алхам болсон бөгөөд энэ их хүний дурсгалыг мөнхжүүлэх дараа дараагийн томоохон арга хэмжээг зохион байгуулах сэдэл өгч буйг мэргэн уншигчид болгооно биз дээ.

Миний эрхэм анд, Сэлэнгийн хилийн хэсгийн Монгол Улсын Хилийн бүрэн эрхт төлөөлөгчөөр олон жил ажилласан, хурандаа Л.Батсүх, Гусиноозёр орчимд Монголын нэгэн баатрын шарил байдаг гэсэн яриа явдаг ба энд ажиллаж байгаагийн хувьд тодруулахыг чармайгаарай гэсэн хүндэт даалгавар, үүргийг нөхөр ёсоор биелүүлсэндээ баяртай байгаагаа дашрамд илтгэж байна.

Ашигласан бүтээлийн жагсаалт:

1. Словцев .П.А. Историческое обозрение Сибири. СПб.,1882.Кн.2.
2. Трусевич .Х. Посольские и торговые сношение России с Китаем..С.52-56
3. Златкин .И.Я. Русские архивные материалы об Амарсане...- С.309-313.
4. А.С.Гатапов. Монгольская историческая энциклопедия . 2016. С. 27
5. Э.В.Демин. “Золотая россыпь” Селенгинска -2- 2010. С.81-89
6. С.Чулуун.Монголчууд XVII-XX зууны эхэн үе,зурагт түүх .УБ. Монсудар.2014.Х.198.